

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.2.7>
УДК 821.161.2-94:929

Тетяна Вірченко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>
t.virchenko@kubg.edu.ua

Тетяна Видайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА РІК 1884 Частина перша

СІЧЕНЬ

1 січня Борис Грінченко, перебуваючи в Богодухові в гостях на новорічні свята в Марії Гладиліної, пише разом із Марією й іншою гостею, спільною подругою, колежанкою по педагогічних курсах у Змієві Анастасією Віцман, колективного листа до Івана Зозулі¹. Лист починає російською мовою Анастасія проханням переслати їй у Чупахівку навчальні книги. Перелік книг налічує майже 20 найменувань художнього, історичного і природничого змісту. Завершує лист Борис таким лихим і водночас жартівливим зверненням до друга через його тривале мовчання та через те, що Іван не приїхав на свята до Богодухова: «Идолового мовчазливого стерва брат Борис»². Друзі просять в Івана хоча б фотокартку.

4 січня Борис Грінченко з Богодухова пише Іванові Зозулі листа, у якому висловлює радість, що Іван «познаемивсь з, ймовірно, видавцем Ю. — він гарний»³. Перепитує товариша, на яких умовах можна передплатити львівську газету «Батьківщина», пропонує оформити одну передплату на двох, про видання «Русск[ая] Мысль» обіцяє написати з Олексіївки, оскільки ще перебуває в Богодухові. Питає, чи отримав Іван його рукопис.

Наступного дня — **5 січня** — Борис Грінченко пише з Богодухова ще одного листа Іванові Зозулі. Імовірно, Борис трохи переймався тим, як звернувся до друга 1 січня: «Ти, сидючи в своєму сказаному Харкові, і сам оце мабуть сказився? Та як-же! Дуріє зовсім хлопець. <...> Наче він не розуміє, що це шуткували, наче він не міг одразу зрозуміти. <...> Це вже ти мабуть дивився на наш лист, як те лисе теля на нові двері і здурів од цього.

І чим ми всі винні, що тобі листа одіслали, як ще од тебе твого, писаного 31 Студня, не одібрали?»⁴

Повідомляє товаришеві, що одруження не відбулось, але буде на початку лютого. Пише, що Анастасія Віцман уже поїхала, а він повертатиметься в Олексіївку 10 січня.

Лист містить і такий запис: «Згадалося: коли в нас з Марусею буде дочка, то ми її назвемо Настею, бо це ймення для мене дороге після того, як взяв я, яка вона гарна, яка незмірно добра мама Настя [Анастасія Віцман. — Т. В., Т. В.]»⁵.

Цього ж листа продовжує писати **7 січня**. Повідомляє, що Маруся незабаром буде в Харкові, він планує приїхати туди теж, тому пропонує другові зустріч у Таранівці, що неподалік⁶.

Цікавиться, чи отримав Іван «Батьківщину», але найбільше змістом цієї газети: «Це тільки політична чи й літературна часопись?»⁷ Категорично формулює, що ні «Зорі», ні інших видань не передплачуватиме.

10 січня, виїхавши з Богодухова до Олексіївки, «сидючи у вагоні між людьми», дорогою додому ще в Харкові Борис Грінченко починає писати листа коханій Марії (лист № 59). Початок листа переповнений розпачем від чергової розлуки: «Хотілося розридатися. Я признаюсь в цьому тобі, тільки тобі, бо тебе я не соромлюсь, — бо хіба-ж можна соромитися того, кому віддався увесь навіки, хіба можна соромитися свого бога? <...> Ні, ти для мене тепер більше ніж кохана, ніж дружина. <...> А поїзд, проклятий поїзд завів тебе од мене, усе таки завів і знов міждо нами довгий шлях, і знов ми не вкупи»⁸.

⁴ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 05.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40887. Арк. 1.

⁵ Ibid. Арк. 2.

⁶ Ibid. Арк. 2 зв.

⁷ Ibid.

⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 10–13.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42245. Арк. 1.

¹ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 01.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40889.

² Ibid. Арк. 2.

³ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 04.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40888. Арк. 1.

Місяць до весілля для Бориса є нестерпним, він пише: «Треба тільки зробити так, щоб він зробився якомога короччим для нас»⁹.

Вночі в Олексіївці почуття самотності загострилось: «Але з вокзалу сам їхав один і ні на хвилинку не покидала мене одна думка: я міг-би їхати тепер з тобою. А тепер один, знову один і чотири голих стіни. От і всього мого добра»¹⁰.

11 січня продовжує писати цього ж листа до Марії. Допис від цього дня містить ті самі печальні роздуми, що їх навіює розлука з коханою. Далі Борис опановує свої почуття, підводить у листі дві risks й переходить до іншої теми. Повідомляє, що отримав листа від Івана Зозулі, а з листом і свій рукопис віршів; що Іван здійснив передплату на галицьку народну газету «Батьківщина» — «значить ми читатимемо дві своїх часописів»¹¹, «Зіньківський згожується на видання моїх пісень». Він одбіратиме «Діло» (галицьке) і всі новини писатиме міні, бо я його просив про це»¹². Зі слів Трохима Зіньківського пише, що «вчительський з'їзд Херсонської губ. заявив губернській земській раді, що в школах з молдавами й болгарями неодмінно треба вчити на їх мовах, а в школах українських — по українській. Земська рада постановила: «ходатайствовати перед всевышними властями об этом»»¹³. Пише також про інші події культурного життя: про український театр у Білій Церкві, про гастролі трупи Кропивницького в Одесі.

Далі мова йде про книжки та рукописи. «Посилаю тобі дві казки “Кота Воркота” [переклад твору М. Вагнера. — *Т. В., Т. В.*], <...> “Дядька пуда” [переклад твору М. Вагнера. — *Т. В., Т. В.*] пришли укупі з Сагайдачним. <...> Посилаю рецензію на “Клару Милич” і прислану міні Іваном поему селянина Кононенка. <...> З цього нового поета (почому знати?) може виробитися й великий поэт [Мусій Степанович Кононенко. — *Т. В., Т. В.*]»¹⁴.

Потім знову підводить дві risks і змінює тему: «Сьогодні напишу до дому про те, що одруження буде у Лютому. У Олексіївці всі кричать, що я вже оженився і що моя жінка незабаром приїде»¹⁵.

У листі також Борис перепитує, чи не згодиться Ганна Миколаївна, мати Марії, «на своє ймення одбірати пакети з цензури»¹⁶ з резолюціями на його рукописи. Перепитує в Марії, ймовірно, з метою політичної безпеки, чи можна писати Галі українською.

12 січня Борис Грінченко вже з Олексіївки пише листа Іванові Зозулі. У ньому повідомляє,

що вінчатиметься з Марією в Харкові 5 або 12 лютого.

Припускає в спілкуванні з другом, що М. Старицький передав роботу над альманахом «Рада» Трегубову, бо сам із трупою Кропивницького гастролує Україною.

Цей лист містить цікавий жартівливий постскриптим: «Яко перший ступінь до життя сім'ю, купив сьогодні сковороду!!!!!! З Павловським пектимем завтра ковбаси. А що ласо? Ласо то ласо, та вашому брату зась!»¹⁷

Цього ж дня в Олексіївці починає писати нового листа Марії Гладиліній¹⁸ (*лист № 60*).

Від **13 січня** читаємо такі Борисові записи: «Одібрав од редакції “Нар[одного] вчит[еля]”, що мій лист про ту вчительку, що я тобі казав, буде надрукований, а також редакція питається чи не візьмусь я продавати видання “Петерб. комітета письменства”, котрі висилатимуться міні на бор. Я згожуюсь»¹⁹.

Борис розповідає Марії, що «хтось написав у “Южн. Кр.” кореспонденцію про зміївські школи. Ілляшевич розлютувався і надрукував у сьогоднішнім №, що уся та кореспонд. брехня. Я написав у редакцію одмову И-ві, — не знаю, чи надрукують. Як посилатиму до тебе посилку пришлю кореспонденцію і одбріхування И-ча»²⁰. Так, ідеться про доволі розлогий лист, опублікований у номері «Южного Края» від 6 січня. Дописувач зосередив увагу на тому, що «помѣщенія училищъ большей частью тѣсны, холодны и безъ всякой вентиляціи; учебныхъ пособій почти нѣтъ; несчастные учителя и учительницы получаютъ такое мизерное содержаніе (120 руб. — 160 руб. въ годъ), что принуждены отказывать себѣ въ самомъ необходимомъ». Автор листа доволі емоційно зауважує, що вчителі не передплачують періодичних видань, а також витрачають свої гроші на купівлю учням паперу й іншого письмового приладдя. Для порівняння наведено стан освіти у Волчанському повіті²¹. Відповідь Л. Ілляшевича була надрукована в номері від 12 січня.

Імовірно, через те, що один лист Борис Грінченко писав упродовж кількох днів, виникла плутанина з датами. Як земський діяч Ілляшевич назвав заяву «огульним порицанням», а як голова земської повітової училищної ради — хибною від початку до кінця. На підтвердження своїх думок навів суму, яку отримують учителі та вчительки на рік, окреслив щорічні витрати на навчальну літературу, витрати на проведення короткострокових педагогічних курсів. Запевнив,

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid. Арк. 1 зв.

¹¹ Ibid. Арк. 2.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid. Арк. 2 — 2 зв.

¹⁵ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 12.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40886. Арк. 1 зв.

¹⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–14.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42244.

¹⁹ Ibid. Арк. 1.

²⁰ Ibid.

²¹ Зміївській уѣздъ (корреспонд. «Южного Края»). *Южный край*. 1884. № 1047. С. 2.

що земство щорічно будує за власний кошт одну школу²².

Борис перепрошує, що досі не взявся за редагування Маріїноного перекладу «Сагайдачного» Мордовцева. У цей день планує завершити роботу для Анастасії Віцман («Насті я пошлю переписувати книжку для дитячого читання (збірник) і переклад одного дитячого оповідання Толстого»²³) і наступного дня взятися за переклад коханої.

Продовжуючи цей лист **14 січня**, Борис починає рахувати дні до вінчання, але пише Марії про це із жартом: «Що схочу можу робити. <...> І так ще цілих 29 днів!»²⁴ Не остаточно визначена дата вінчання не дає Борисові спокою. «Яко мога більше налягай на матір, що вінчання було не 12, а 5 Лютого. Усякі випадки бувають і, почім знати, може що небудь перешкодить нам звінчатися 12-го. <...> Я просто тепер так боюсь за наше щастя, що й не знаю»²⁵.

«Знаєш, міні зараз впала у голову одна думка. Батько мій завжди зве мене невдячним, не прихильним до сім'ї і, яко свою послугу для мене, виставля те, що він зростив і виховав мене. Міні здається, що він не правий. Я од щирого серця дякую ёму за ёго піклування коло мене, але міні здається, що кожна людина, одружуючись, вже тим самим приймає на себе моральний обов'язок зростити й виховати свої діти і не має жодного права домагатися за це од дітей якої небудь заплати. І коли-ж іноді буває, що діти навіть не вдячні батькам та матерям за це, так, міні здається, в цьому винні не діти, а ці-ж таки батьки й матері, котрі не вміли так постановити себе стосовно до своїх дітей, щоб вони їх кохали. І знаєш, міні здається, що найбільше тут і шкодить саме оце нагадування про те, що діти, по їх думці, повинні бути вдячними.

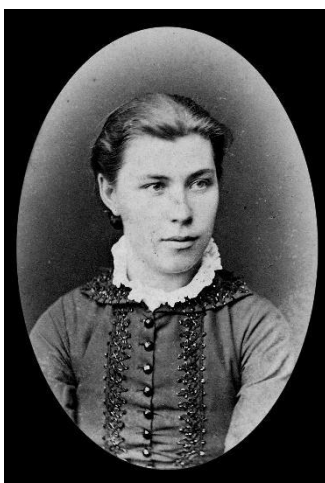
А ти як думаєш про це?»²⁶

14 січня Борис Грінченко отримує кілька листів від Анастасії Віцман. Один із них²⁷ написаний російською мовою. Насамперед це повідомлення про те, що дівчина повернулася додому, у Чупахівку, та про те, що в Ольшаній учителька виходить заміж і переїжджає, тому Анастасія планує писати клопотання про переведення до школи в Ольшану. Інший лист — уже українською мовою. У ньому колежанка й подруга пише, що зустріч у Богодухові сколихнула спогади про Зміїв, зокрема про її

нешчасне кохання, яке вона б уже мала забути. Коментує бажання Бориса назвати доньку Настею: «Начудив ти мене Борис, бач що вигадав. <...> Ох, коли б ти тільки знав як я не люблю свого імення, не менше як і саму себе. Ні не називай своєї дочки Настею. Та і в хрещени матері, щастя ти дуже поспішаєш звать! Добре синку буду хрещеною, як доживу до цього щастя. Борис, коли б ти тільки знав яка я була щаслива дивлючись наваше щастя, і про свою долю забувала, поки хто якою небудь згадкою про курси не нагадував мені про все що було в Змієві. За дурний лист прости»²⁸.

Повідомляє кілька новин про себе: що обстригла волосся і тепер схожа на хлопця; що в Ольшану перевестись у школу не можна, бо її закривають — «нічого робить, треба сидіть в цій паскудній Чупахівці»²⁹. Чекає на роботу, яку обіцяв надіслати Борис, і стверджує, що не повірить, що він — казуїст.

Також 14 січня Борис Грінченко отримує від Марії Гладиліної короткого листа³⁰ (лист № 61), сповненого почуттів, до якого дівчина додала свою світлинку³¹.

15 січня Борис Грінченко з Олексіївки пише листа (лист № 62) Марії, з якого можна зрозуміти серйозність його ставлення до редакторської роботи з перекладом «Сагайдачного»: «Той екземпляр перекладу, що посилаю я тобі, ти збережи, бо там есть на крисах де-які уваги. Як ти сама бачиш, справляти довелось багато, та ще й зосталося багато. Тим-то й доведеться тобі переписати ще раз, тоді у двох виправимо в останнє гарненько і після цього тільки можна вже буде переписати начисто. <...> Укупі з Сагайдачним посилаю тобі зшиток з своїми віршами, зібраними для ви-

дання. Перечитай его, голубко, гарненько і скажи, що ти думаєш про ёго. Коли знайдеш, що небудь таке, що треба-б по твоїй думці викинути, то пазачеркуй і пришли зшиток назад, — я викину й перепису. Коли-ж нічого не знайдеш, то тоді пошли у цензуру заказним листом по такому адресові: Въ г. Одессу. Въ цензурный комитетъ. Тільки дивись не забудь ось чого. На другому боці заголовного листа у зшиткові треба написати: Адрессъ: туда-то. Коли твоя сестра згодиться, щоб на її ймення йшло з цензури, то напишеш її адрес, а коли ні, то підожди і не посилай, поки не одберу я одмови од Зіньківського.

²² Илльашевичъ Л. Змієвскій уѣздъ (письмо въ Редакцію). Южный край. 1884. № 1053. С. 3.

²³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–14.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42244. Арк. 1.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid. Арк. 1 зв. — 2.

²⁶ Ibid. Арк. 2.

²⁷ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 08–10.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35904.

²⁸ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 10.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35905. Арк. 2 зв.

²⁹ Ibid. Арк. 3 зв.

³⁰ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 11.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36473.

³¹ Марія Гладиліна. 07.01. 1884. Харків. *ІР НБУВ*. Ф. 170. Од. зб. 782.

Але у всякому разі неодмінно напиши, які помилки бачиш ти в цій книжці і що тобі там не подобається»³².

Обмінюється бажанням просити в учительську оселю ще одну лампу і ще один стіл, що будуть для дружини. Повідомляє, що Литвинова можуть перевести в інший повіт, що «в школі діло йде в мене погано: нічого не хочеться робити, — насто-чортіла московщина»³³. Саме тому так радіє, що Коп'єв найняв дівчину українку, адже тепер можна кількома українськими словами обмінятися.

Далі зацитовує Марії уривок із літературно-політичного щотижневика «Еженедѣльное обозрѣніе», що вмістив клопотання Золотоніського повіту про потребу навчальних книг народною мовою, «какъ напимѣръ “Читанка” на малоросійском языкѣ», про потребу періодичного видання народною мовою, «поэтому слѣдует просить управу разобрать этот вопрос и даже издать пробный номер. <...> Всѣ учебники на русском языкѣ не будут понятными. Нам необходимо учебники на малоросійском языкѣ»³⁴. Ця інформація дуже імponує Грінченкові-педагогу. Він додає, що друкарня «Київської Старовини» виділила субсидію на це у 2 000 карбованців на 1884 рік, але з жалем констатує, що про асигнування на монумент Шевченка він так нічого й не чув.

З остерогою інформує Марію, що в збірці віршів є поезія, помічена літерою Н, і починається вона словами «Не гордуй ти життям молодим» — цей вірш про Анастасію Віцман і для неї; турбується, щоб Анастасія сприйняла поезію.

Пише, що роздобув адресу поета Кононенка, творчість якого вважає цікавою і перспективною, сподівається на спілкування при нагоді. Також повідомляє Марії адресу «Неділі», щоб написати туди Данилові Мордовцеву та перепитати про дозвіл публікувати переклад його роману «Сагайдачний» українською мовою.

Насамкінець хвалиться: «Що ти скажеш, коли визнаєш, що в мене вже є сковорода і чаплія [коротка ручка до сковороди, яка може зніматися. — Т. В., Т. В.]? Завтра пектимем з Павловським на її ковбаси. А що?»³⁵

16 січня Борис Грінченко з чергового листа³⁶ (лист № 63) від Марії дізнається, що сестра Галяна погоджується отримувати кореспонденцію від цензури. У цьому листі Марія просить писати сестрі російською.

Сходив на пошту, щоб відправити Марії листа та посилку із текстом «Сагайдачного» та своїми піснями. Після повернення відразу сідає писати листа (лист № 64) коханій, у якому висловлює

тугу та страх жити нарізно. Окрім того, просить висловитися щодо надісланих текстів, адже слово Марії найцінніше: «А коли знайдеш їх негарними, то й зовсім до цензури поки не посилає»³⁷. Увечері Борис Дмитрович приймає рішення не надсилати цього листа вранці наступного дня до Марії, оскільки хоче дочекатись відповіді на два свої попередні листи. Разом із цим рішенням іронічно розповідає про буденне:

«Сьогодні уразило мене велике горе... <...> Я сьогодні дежурний, значить треба було бігати на перемінках на дворі. А як я не люблю надівати пальто, то в дні дежуріння одягаю свого “знаменитого піджака” — він теплий і я в йому бігаю на дворі. І сьогодні — о лихо! Одягаю його і бачу, що мій вірний товариш, що служив міні от вже третій год у всяких випадках, по всіх школах при усяких температурах починаючи об 4^а нижче нуля (по R) і кінчаючи 18^а вище нуля, — що цей вірний товариш на велике, ні на превелике лихо, похитнувся вже здоров'ям і продрався на лікті. <...> Виходить, що я міцніший од мого вірного товариша, бо бач, він здоров'ям похитнувся, а я ні»³⁸.

Повідомляє, що «скінчив п'ятий розділ Робінзона (Я його пишу увесь знову), а всіх їх думаю написати 12. Значить ще днів на 10 роботи. Тоді пришлю його до тебе, а ти, як-що він буде вартий того, одішлеш Насті [Анастасії Віцман. — Т. В., Т. В.] переписувати»³⁹.

У цей день також написав листа Данилові Ткаченкові.

17 січня повідомляє, що «шостий розділ Робінзона написаний. Більш нічого сьогодні не зробив, бо ів з Павловським ковбасу і випив 2½ чарки горілки з досади. А причин для досади є чимало. Тільки стривай, — я брешу. Зовсім не з досади я пив горілку — я з досади ніколи не п'ю, а так таки — з дуру, та “з ковбаси”»⁴⁰.

Радіє, що Іван Зозуля «пішов у гору» — познайомився з «Харківськими передовичками»: педагогінею, організаторкою та керівницею першої в Україні жіночої недільної школи Христіною Алчевською і викладачкою цієї школи, авторкою розділів із географії та історії книги «Що читати народу» і низки фейлетонів, опублікованих у «Южному Краї» протягом 1881–1882 років, Олександром Калмиковою, а також із Андрієм Шимановим⁴¹, відомим своєю національно-культурницькою діяльністю; що отримав нарешті листа від Данила Ткаченка, який, бідолошний, уже п'ятий місяць сидить без зарплатні, бо не виплачує керівництво; але засмучений тим, що Данило на видання Борисових віршів за зібрані та відкладені друзями кошти не погоджується

³² Гладилина М. Лист до Б. Грінченка. 11.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36473.

³³ Ibid. Арк. 1 зв.

³⁴ Ibid. Арк. 2.

³⁵ Ibid. Арк. 2 зв.

³⁶ Гладилина М. Лист до Б. Грінченка. 12–15.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36472.

³⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладилиної. 16–19.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42242. Арк. 1 зв.

³⁸ Ibid. Арк. 1 зв. — 2.

³⁹ Ibid. Арк. 2.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

й аргументує, що краще видати переклади Івана Зозулі.

Просить у Марії поради, як пекти ковбасу.

18 січня Борис Дмитрович виправляв «Мігль» — ймовірно, йдеться про баладу «Дон Кіхот». Увечері листовно Борис зізнається Марії, що перебуває в поганому, навіть злому настрої. Переказує розмову з Павловським щодо любовних переживань: «Я сказав, що покохав, кохаю й кохатиму без аналізу, бо міні здається, що коли кохаєш, то навряд чи зможеш аналізувати»⁴².

19 січня Борис Грінченко отримав листа від Марії разом зі світлиною: «Тепер уже не маленька, не колишня Маруся дивитця намене, а моя, теперішня Маруся, та Маруся, котру я цілував, пригортав, за котру я все на світі віддав-би, все, що єсть мого. Це Маруся-дружина моя вірная, жінка моя. Але тільки одно: вона далеко краща, ніж тут на цьому портреті»⁴³. Борис Грінченко ділиться своїм досвідом пізнання людей, але висловлює переконання, що вони з Марією стануть кращими, якщо зможуть любити «й цих спажених людей, бо вони люде»⁴⁴.

У листі (лист № 65) від коханої Борис читає:

«Налягати на матір, щоб одруження було 5, міні зовсім не можна. Одно те, що вона хвора, а друге — домагатись цього значить зробити з свого життя пекло. Коханий мій, ми вже так багато ждали, що тиждень ще можна підождати, але я присягаюсь тобі, що які б тепер перешкоди не були, а 12 Лютого я буду з тобою»⁴⁵.

З трьою думкою про батьків і дітей я згожуюсь»⁴⁶.

Також у цьому листі Марія пропонує відкласти редагування її перекладу «Сагайдачного» до часу, коли вони вже разом правитимуть рукопис.

Борис Грінченко сідає в цей же день писати відповідь і з перших рядків висловлює свій життєвий принцип: «Для мене життя — кохання. Вчитись жити — вчитись кохати»⁴⁷. Силу їхнього з Марією кохання Борис бачить як готовність «віддаватись без краю», тому й каже, що Маріїні слова: «Віритиму, поки кохатиму, а кохатиму, поки житиму», — це також і його слова.

Борис Грінченко констатує, що йому важко і першочергово не вистачає часу, щоб давати поради всім друзям, які звертаються до нього і до Марії: Іван, Данило, Настя. Наполегливо висловлює Марії свої аргументи щодо неможливості вінчатися 12-го числа, адже починається Масниця і весілля доведеться перенести ще на півтора місяці. Небажання матері поступатися закоханий

чоловік називає «упертістю, дуриєвським бажанням покачати своє право матері»⁴⁸. Обіцяє після того, як надрукується, розповісти про свою «вчительці одмову про вчителек»⁴⁹.

Висловлює Борис Грінченко й низку прохань: «Алі Гафиза перепиши шільненько (= убористо) на листовому (= поштовому) папері і підпиши: переклав В. Чайченко (А не Ів. Пер.). Его доведеться посилати у якусь галицьку часопись.

Пісні мої відсилати теж у Одесу і «Пісню землі» туди-ж — посилай вкупі, коли варто того, щоб посилати. <...>

Сагайдачного зовсім у грубу кидати не треба; виправлятиму його, як час буде»⁵⁰.

Планує переїзд Марії до Олексіївки: «В той день, як вінчатимеся зовсім ніколи буде одправляти багажем “все твое добро”, — то чи не краще-б ти зробила, коли-б вислала його сюди раніш? Подумай про це»⁵¹. Порушує Борис у листуванні ще одну тему, якої не любить Марія: «Мене гніте думка, що я кидаю тебе у таке життя, котрого тобі може не доводилося ніколи переживати, в життя тяжкої праці, в життя бійки за щоденний шматок хліба»⁵². Разом із тим висловлює беззаперечну віру в Марію, у себе, у велике, святе кохання.

Борис Грінченко вважає, що з ним важко вживатися, оскільки він успадкував батькову вдачу. Цим міркуванням присвячена значна частина листа: «Батько мій заїв материне життя (а він добра і кохаюча людина! їй-бо я не шуткую), заїв таки просто й сам не знаючи того, а може й знаючи, та не можучи инакше робити; а я, кажуть всі, вдачею увесь у батька, — та й сам я це знаю»⁵³.

Борис просить кохану бути його вчителем, «святою порадицею». Закоханий окрилений бажанням «жити, робити, битися за всіма перешкодами»⁵⁴ і певний, що зможе «колись зробитися достойним»⁵⁵ коханої.

Повідомляє, що закінчив сьомий розділ «Робінзона».

20 січня в Олексіївці розпочинає писати листа (лист № 66) коханій щемним зізнанням: «І в моїй хаті, і в класі, і на уроці завжди передо мною лежить твоя карточка. Хлопці думають, що це я так пильно у книжку дивлюся, а того й не знають, що я читаю не в книжці, а в твоїх очах»⁵⁶.

Далі повідомляє, що з нетерпінням чекає вражень коханої про свої рукописи з віршами, але особливо чекає звістки про розмову Марії з матір'ю щодо вінчання 5 лютого; радіє, що Литвинов залишився працювати в Харківському повіті; окремо додає до листа малюнок Веденської школи.

⁴⁸ Ibid. Арк. 4.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid. Арк. 4 зв.

⁵² Ibid. Арк. 5.

⁵³ Ibid. Арк. 5 зв.

⁵⁴ Ibid. Арк. 6.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 1.

⁴² Ibid. Арк. 3.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 15–17.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36471. Арк. 2.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 16–19.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42242. Арк. 3.

Новина про смерть Павла Чубинського дається Борисові Грінченку важко. «Вмер Чубинський, наш етнограф. Я просто плакати готовий — за віщо чоловік загинув, та ще й який! Тяжче усього те, що він ще молодий був»⁵⁷.

Тішить Бориса те, що Харківська земська рада відхилила законопроект одного з депутатів «про признання німецької мови пануючою і орударською», вважає такі ініціативи неприпустимою «германізацією»⁵⁸.

Окремо звертає Маріїну увагу на поезію «Щастя» в надісланому рукописі, акцентуючи на її автобіографічності.

Продовжуючи писати цього ж листа **21 січня**, Борис Грінченко розмірковує над тим, що його допис до «Ю. К.» в № 1061 (про цю кореспонденцію йшлося у листі до Марії Гладиліної⁵⁹, запис від 13 січня) видається недолугим, написаним на швидкуруч. Із такою самооцінкою навряд чи можна погодитись, адже виклад логічний: автор частково погоджується з тезою про оплату праці вчительок у розмірі 240 руб., а потім послідовно наводить факти, що заперечують слова Ілляшевича, зокрема характеризує температурні умови в приміщеннях шкіл, стан забезпечення учителів навчальними посібниками та становище бібліотек⁶⁰.

Борис Грінченко інформує, що дописи про Ілляшевича, його відповіді та історію про одну з місцевих вчительок Марія може прочитати в № 1047 та № 1053. Радіє з того, що в № 1061 «з'явилось оповідання якогось Земляка: “Мерзла горілка”. “Ю. К.” щось починає українські фельєтони друкувати»⁶¹. Далі деталізує свою співпрацю з «Ю. К.»: «Користуючись з того “листа Ісуса Христа”, котрий ти дала міні, я написав у “Ю. К.” кореспонденцію про це, в котрій, яко спосіб вибавитися од цих апокрифичних творів, погано впливаючих на народ, виставляв велику потребу у дозволу українських релігійних книжок. Питання гостре і навряд чи надрукує корр. “Ю. К.”, бо колись уже був такий випадок, що редактор його не згодивсь друкувати одній замітці про українське питання, мотивіруючи свою незгоду тим, що йому поставили умовою ні слова не казати про це. Це було ще в 81 році, — з того часу потеплішало і вітер-москаль (як казали запорожці) не так наліта, але то може й надрукує. Подивимось»⁶².

22 січня Борис Грінченко отримує в Олексіївці кілька листів. Серед них і лист від Любки — Любові Віцман, сестри Анастасії Віцман. У ньому

дівчина висловлює особливу подяку Борисові за книжки: «В числѣ книгъ, которыя мнѣ дала Настя, оказалась одна съ сказками, которыя я и читала своимъ хлопчикамъ, чѣмъ привела ихъ въ полный восторгъ»⁶³. Любов Віцман теж учительює, як і Анастасія, надзвичайно цінує думку Грінченка-вчителя, тому просить дозволу листуватись, обмінюватись досвідом; указує свою адресу: «Лебединъ (Харьк. губ.) въ Червленовское волостное правление, учительницѣ мѣстнаго училища»⁶⁴.

У листі до Марії Гладиліної в дописі від 22 січня Борис згадує листа Любові Віцман так: «Пише вона по московській з українськими фразами. Пише, що вона про мене чула; що певна, що я не буду дуже жорстоким суддею її листам; що їй далеко до Насті»⁶⁵.

22 січня ввечері Борис перечитує Маріїно лист⁶⁶ і висловлює свої враження: «Я усе читаю тепер твого останнього листа, бо він здається міні кращим за всі. І все стоять передо мною твої слова: “віритиму поки кохатиму, а кохатиму — поки житиму”, <...> думи спокою не дають — плакати хочеться, вмерти за тебе хочеться»⁶⁷.

23 січня Борис Грінченко з Олексіївки пише листа Іванові Зозулі та просить друга приїхати до Харкова на вінчання і бути боярином, планує, що станеться це вже 5 лютого. «Так-же дивись, щоб запевне поїхав у Харків, а їхати доведеться мабуть 4го Лютого у вечері, 5го звінчаємось, а у вечері того-ж дня укупі на поїзд, щоб 6го бути по своїх школах»⁶⁸.

Оскільки друзі обмінюються рукописами своїх оригінальних і перекладних текстів та чекають один від одного конструктивної критики, Борис перепитує Івана: «Про які ти мої вірші кажеш? Такої, котра починається: “Порадь мене, мамо...” я не знаю. А почим ти знаєш, що вона моя? У всякому разі спиши її (коли невеличка) і пришли»⁶⁹.

Повідомляє кілька робочих новин: написав одмову на кореспонденцію «одного дядька» в «Южный край» щодо шкіл, яку відразу надрукували (імовірно, йдеться про лист, опублікований у газеті «Южный край» від 20 січня, № 1061); «послав у Юж. Кр. одну корр., стосуючюся до перекладу релігійних книжок на українську мову. Не знаю, чи надрукує “бережкий” “Юж. Кр.”»⁷⁰. «Южный Край» опублікував цю кореспонденцію в № 1068 від 27 січня. Доволі розлогий лист міс-

⁶³ Віцман Л. Лист до Б. Грінченка. 10.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35941. Арк. 1 зв.

⁶⁴ Ibid. Арк. 2.

⁶⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 1 зв.

⁶⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 15–17.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36471. Арк. 2.

⁶⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 2.

⁶⁸ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 23.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40885. Арк. 1.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid. Арк. 2.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–14.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42244.

⁶⁰ Змієвський уїздъ (корреспонд. «Южного Края»). *Южный край*. 1884. № 1061. С. 2.

⁶¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 1 зв.

⁶² Ibid.

тять наприкінці принципову позицію автора: «Причина успѣха такихъ распространителей религиозныхъ лжеученій всегда основывается на полнѣйшемъ невѣжествѣ массъ единственный способъ избѣгнуть этого, — дать крестьянамъ возможность понимать то, чего они теперь не понимаютъ; дать имъ возможность читать Евангеліе и разъясненіе его на природномъ имъ языкѣ, потому что ни церковно-славянскаго, ни великорусскаго перевода они не понимаютъ совершенно и иногда просто изумительно извращаютъ смыслъ читаемаго; въ этомъ не разъ имѣлъ случай убѣдиться пишуцій эти строки. Добрый починъ въ этомъ направленіи уже сдѣланъ: издано на малорусскомъ языкѣ (съ специальною цѣлю борьбы со штундистами) толкованіе 26-й главы Евангелія св. Матѳея. Чрезвычайно желательно, чтобы дѣло на этомъ не остановилось, хотя на это и не особенно много надежды, потому что вопросъ о малорусскомъ словѣ въ школѣ и церкви изъ вопроса педагогическаго и религиознаго превратился, благодаря зусиліямъ непрощенныхъ “просвѣтителей”, въ вопросъ политической»⁷¹.

Знову планує надіслати до цензури свою читанку для дітей і переклад одного оповідання з Толстого — ймовірно, йдеться про «Бог правду бачить, та не скоро скаже».

Того ж дня отримує лист⁷² від Анастасії Віцман, у якому читає схвальний відгук про свій вірш, уважає, що друг у поезії змалював її святою, а не справжньою. Повідомляє, що отримала книжки для своїх учнів від Івана Зозулі, чому зраділи й вона сама, й учні; що із задоволенням читає Борисові переклади. Просить надіслати книжки, які радить редакція «Начального учителя».

Борис протягом дня зробив мало, адже довго писав лист-відповідь Анастасії Віцман, у якому думав майже над кожним словом. У листі до Марії зачитує окремі уривки Анастасійного листа, зокрема про те, що зустріч у Богодухові повернула її до згадок про нещасливе кохання в Змієві, зокрема й відчуття Анастасії: «Думаю заставити себе не гордувати життям молодим і не журитися безнадійно над ім»⁷³. Зустріч ляже в основу Грінченкової поезії (про цей вірш ішлося у листі до Марії Гладиліної⁷⁴, запис від 15 січня). Зауважує, що Анастасія хоче на їхнє з Марією весілля, от тільки лякає її Марусина мати: «Не хочу її бідну заставлять журитися, а то чого доброго як вгляде, що стрижена, то і заплаче»⁷⁵.

24 січня Борис мав бажання перечитати листи коханої, але не зміг цього зробити: «Так тяжко робилося перечитуючи ті слова то повні надіями, потім розвіяними, то мукою, то тихою журбою. Ні, ці листи, цю історію нашого кохання ще рано читати: хай колись почитаємо її вкупі тоді, як вже будемо жити удвох і як ті минулі муки не здаватимуться нам такими страшними і ми зможемо спокійно читати про їх»⁷⁶. Повідомляє, що закінчив восьмий розділ Робінзона.

25 січня в тому ж листі до нареченої вигадує ще одну причину, щоб весілля відбулось 5 лютого, просить Марію написати матері, «що 12 і 13 [лютого] у нас директорська ревізія (котрої звісно, ніякої не буде), щоб так або йнак досягти того, щоб одружіння було 5^м Лютого»⁷⁷. Борис, розуміючи, що це обман, переймається, як це сприйме кохана.

Цього ж дня Борис отримує лист від Марії (лист № 67), із перших рядків якого читає враження від своєї редакторської роботи з Маріїним перекладом роману «Сагайдачний» і відгук на збірку власних поезій: «Сьогодні одібрала посилку. Глянувши на Сагайдачного я аж злякалась — такий він червоний. Я мабуть і не розберу тепер, що там писати. Ну та хай поспробую. Вірші прочитала. Міні здається, що “Щастя” зовсім би не треба було писати, але тепер уже нехай буде там, а тобі посилати не хочу, бо ти знову половину спалиш. Вірши і “Пісні землі” одішлю до цензора, але що робити з “Пудом” [переклад твору М. Вагнера «Дядько Пуд». — Т. В., Т. В.]? Напиши. <...> Пиши скоріш, куди відіслати “Алі-Гафіза” [переклад народного казкового оповідання «Алі-Гафіз». — Т. В., Т. В.]»⁷⁸.

З листа дізнається і про спільного знайомого. «Сьогодні був Торяник, хвалився, що взяв у Смородського українських книжок і що в того їх багато. Як бачиш твоє совращеніє не було даремне»⁷⁹.

Марія повідомляє коханому, що теж сумує в розлуці й очікує дня одруження: «Знаєш, міні просто не віритця що вже скоро ми будемо вкупі і вкупі до віку»⁸⁰.

Павловський помиляється, кажучи, що 12^м не можна звінчатись, я сама була у цей день на вінчанні, але мати й сама не хоче на 12, а просила, що-б на 10, але я сказала, що 10 тобі не можна, так вона просила подождати до завтрёго, а завтра скаже чи можна на 5. На 12 вона не хоче тим, що це, як кажуть старі люде нещасливий день»⁸¹.

У тому ж листі з частини, написаної днем пізніше, Борис дізнається, що можна «звінчатися у п'ятницю 10^м Лютого. Це мати просила написати

⁷¹ Богодуховській уѣздъ (корресп. «Южного Края»). *Южный край*. 1884. № 1068. С. 2–3.

⁷² Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 18.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35906.

⁷³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 2.

⁷⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 15.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42243.

⁷⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 2 зв.

⁷⁶ Ibid. Арк. 3.

⁷⁷ Ibid. Арк. 3 зв.

⁷⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 19–23.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36470. Арк. 1.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid. Арк. 1 зв.

⁸¹ Ibid.

тобі, і просила, щоб ти якомога скоріш одмовив на це. <...> А об тім, що й тепер що небудь перешкодить нам звінчатись, ти не турбуйся, перешкод уже ніяких, і ні з якого боку не може бути, я певна в цьому»⁸². Пише, що Борисові пісні й вірші їй сподобались і що 23 січня вона їх надіслала цензорові.

Жартує з коханим стосовно «втрати» його улюбленого піджака: «Пиджак я полічу, тільки-ж звісно не на дурницю, а за плату. Кажі чим заплатиш?»⁸³ Нарікає, що Борис випив чарку з Павловським: «Пьянючи ви у двох з Павловським, як я бачу. Ось постій же лишень, я до вас доберусь»⁸⁴. До цього листа додає окремо рецепт ковбаси та лист до Павловського.

Дізнається Борис Грінченко й відповіді на свої питання-переживання, про які писав коханій: «Ти лякаєш мене роботою. Правда, міні не доводилося багато робити, але-ж Господи я цілий свій вік бажаю роботи, шукаю роботи, а ти лякаєш мене нею. Що-ж до життя в нужді, то я зросла в ёму і це для мене не новина. <...> А з тобою я нічого не боюсь і не муч себе, коханий, такими думками»⁸⁵.

«Що-ж до твоєї вдачі, то це теж не турбує мене, бо хоч іноді правда ти й буваєш не такий як завжди, але я певна, що це минетця і що життя мого ти не заіш. В цьому будь певний»⁸⁶.

Увечері того ж дня, уже отримавши чергового листа від нареченої, Борис розуміє, що її матір згодилась на весілля 10 лютого: «Зоре моя, вибач міні, прости мене за мою малодушність, але я як подумаю, що не 5го, а 10го повинно бути одруження, то робитця так тяжко, так тяжко, а з очей просять слізи, <...> і тепер міні сторбччями здаються ці дні, ці п'ять днів. <...> Але тільки не 12го. Я благаю тебе, благаю навколішках, благаю нашим коханням довічним не згоджуватися на 12^{те}. Я боюсь, просто боюсь що що небудь перешкодить у цей день, а він же буде останнім днем»⁸⁷.

Погоджується, що «Щастя» не треба було б друкувати. Але чом-же ти міні не прислала назад зшитка? Я-б викинув ёго. Ну, тепер вже нічого робити: прочитають його цензор та друкар, а більше ніхто, бо друкувати я ёго не буду; зачеркну перед тим, як віддати у друкарню — так можна»⁸⁸.

Переписує про свідків на весілля: «А як же ми будем з боярами: адже а ні Павловський, а ні Іван не можуть бути у Харькові — це я знаю запевне. А в мене в Харькові нікого нема таких людей»⁸⁹.

У ніч проти **26 січня** Бориса охоплює розпач від того, що не може сам прийняти рішення щодо дати весілля, що не може вплинути на рішення

майбутньої тещі, він дописує листа Марії російською мовою, доволі різко, маючи надію, що цю частину прочитає матір коханої. Довго вагається, чи надсилати цей російськомовний фрагмент, але все ж наважується додати його до листа. Наводимо уривок повністю.

«Я все это время думалъ. Прости меня, моя голубка, но иначе врядъ-ли, кажется, смогу сдѣлать. Я не въ силахъ играть относительно установленія срока той роли, какую я игралъ въ Богодуховѣ. Я смолчалъ тогда на оскорбленія, отвѣчалъ на такіе вопросы, которые требовали у меня отчета въ моихъ поступкахъ, отчета, котораго я никогда и никому не давалъ, кромѣ тебя, съ тѣхъ поръ, какъ сталъ жить своею жизнью. Но всѣму есть пределъ. Если твоя мать не имѣетъ важныхъ причинъ, то я прошу тебя сказать ей, что позже 5го Февраля я не могу согласиться. Я не могу подвергать тебя ни минуты болѣе такой жизни, при которой становишься или автоматомъ, или постоянно тебѣ грозитъ опасность, что при какомъ нибудь неловкомъ шагѣ это жизнь превратится въ пекло. Мы — мужъ и жена, Маруся. И я, поэтому не считаю себя вправѣ подвергать мою жену еще и на далѣе такой жизни. Съ другой стороны, для насъ слишкомъ дорого обошлась уступка 8го Января и я не могу допустить, чтобы еще разъ мы заплатили такою дорогою цѣною за уступку съ нашей стороны.

Твоя мать причинъ не сообщаетъ, по которымъ для нея кажется необходимымъ отложить церковный обрядъ до 10го. Поэтому и ты можешь ей без сообщенія причинъ передать, что я не могу отложить и что 5^е — послѣдній срокъ.

Прочитавши эти строки, ты можетъ быть подумаешь, что я совершенно забылъ, какъ самъ просилъ тебя замѣнить слово “прошу” словомъ “велю”. Тѣмъ не менѣе я болѣе чѣмъ когда либо помню объ этомъ теперь. А потому не забывай, что ты можешь сдѣлать или не сдѣлать или, лучше сказать, можешь позволить или не позволить мнѣ сдѣлать такъ, какъ я говорю. Я только сказалъ, что я могу сдѣлать, какъ активное лицо; какъ пассивное-же — я только покорюсь твоему рѣшенію, которое будетъ для меня закономъ»⁹⁰.

Насамкінець припускає, що може помилятися, «може роки життя віддав-би, щоб тільки міні не довелося писати» таких рядків, але вважає за необхідне викласти всі свої думки, щоб не ховатися від коханої своїми міркуваннями. Борис вірить, що кохана, добра, розумна Маруся «зрозуміє, що коли я так написав, то не з примхів. <...> Я певний у всьому цьому, і певний, що вона простить мене»⁹¹.

Удень **26 січня** Борис починає писати до коханої наступного листа (*лист № 69*). Заспокоївшись, доволі раціонально розмірковує щодо своїх

⁸² Ibid. Арк. 2.

⁸³ Ibid. Арк. 2 — 2 зв.

⁸⁴ Ibid. Арк. 2 зв.

⁸⁵ Ibid. Арк. 3.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 3 зв.

⁸⁸ Ibid. Арк. 3 зв. — 4.

⁸⁹ Ibid. Арк. 4.

⁹⁰ Ibid. Арк. 4 зв. — 5.

⁹¹ Ibid. Арк. 5 зв.

передвесільних переживань, щодо дати весілля, щодо з'ясування стосунків із майбутньою тещею: «Чудні ми, Марусю, страх чудні обое. Твоя мати правду каже, що у нас усе не по людському. Другі перед лицем нового життя радіють, втішаючись радощами кохання, не гадаючи ні про які хмари і бачучи тільки ясне сояшне проміння. А ми в гріхах сповідаємося, трохи вже заснули муки знову прокидаємо, немов-би щастя лежить у цьому переживанню серцем ще раз того, що вже пережито»⁹².

Шлях перед одруженням Борис Грінченко оцінює як «очищаюче горно», крізь яке проходить його душа, щоб у найщасливіший день піти разом із Марією, якій має бажання «скласти свою душу й серце, свою волю й силу» коло ніг⁹³.

Частина листа, яку Борис Грінченко писав увечері, присвячена справам: «І “Алі-Гафіза”, і “Пуда” поки не посилай нікуди. <...> Незабаром вишле тобі Мик[ола] Апол[онович] “Березу” [Б. Грінченко переклав цей твір і надіслав для критичного відгуку вчителю-колезі. — Т. В., Т. В.]. Коли схочеш, то перепишеш, але таж хай поки лежить»⁹⁴. Радіє, що їхній із Марією спільний знайомий Смородинський не забув про них: «У ёго повинен бути зшиток моїх щонайперших віршів, котрі я сам давно вже попавив. Я бажав би ёго бачити: він гарний хлопець»⁹⁵.

Переводить розмову на тему про Анастасію Віцман, про її стан після Богодухова, радить Марії «ні єдиним словом не нагадувати ні про ёго [об'єкт її нещасливого кохання. — Т. В., Т. В.], ні згола про Зміїв і курси»⁹⁶.

Повертається до раніше обговорюваного питання про матеріальний бік життя після весілля, про те, що Марії доведеться тяжко працювати; радіє, що кохана відповіла в листі, що роботи не боїться, але турбується, адже її життя «з матеріального боку буде далеко поганішим, ніж життя <...> дома»⁹⁷, сподівається, що обое вони «зложать свої сили для рідного діла»⁹⁸.

Не для роскошів і втіх
Ми свої руки з'єднали:
Ще не родилися ми
Гори роботи лежали.
Треба робити її
Працю надбаву віками,
Та не похилимось ми —
Буде надія із нами:
Стрінутця тяжкі дні,
Будуть смутні години,
Та проминуть всі вони —
Діло одно не загине!⁹⁹

У цьому ж листі дещо розкриває перед коханою секрети своєї поетичної творчості: «Я не знаю, як пишуть їх [вірші. — Т. В., Т. В.] другі, але міні кожна пісня не обійшлася дурно: за кожную я заплатив хвилинами муки, меншої або більшої. <...> Я їх люблю сам, як сповіді моєї душі. Я не знаю, чи ё в міні те, що зветця поетичною кебетою: іноді міні здається, що ё, а іноді я сам з себе сміюся і зовсім не надіюся, щоб з мене що нєбудь вийшло»¹⁰⁰.

У постскрипті додає, що його кореспонденцію «Ю. К.» надрукував, ще й підкріпивши Борисів допис доповідями земської управи Зміївської ради, інформує Марію, що прочитати це можна в номері № 1066.

27 січня в цьому ж листі недбалим почерком коротко дописує: «Як вже встановите з матіррю дня, то напиши також у яку годину, де й як стрінемося ми у Харькові»¹⁰¹.

27 січня в Олексіївку надходить короткий лист (*лист № 70*) Борисові від Марії, писаний російською мовою, у ньому лише коротке повідомлення про те, що одруження 5 лютого — «это крайне затруднительно»¹⁰².

Того ж дня Борис Грінченко починає писати відповідь Марії Гладиліній (*лист № 71*). Оскільки тема листа стосується дати весілля, то, ймовірно, щоб лист могла зрозуміти Маріїна матір, пише російською мовою: «Моя дорогая, сейчас получил твое письмо; рапортъ объ отпускѣ уже послалъ. Если отпускъ не получится къ слѣдующей средѣ, то тогда значить 5го, потому что если, дожидая отпуска, пропуститъ пятое, а отпуска не пришлетъ инспекторъ, то тогда — ты сама знаешь, что можетъ быть тогда. Меня только удивляетъ одно: какія такіа затрудненія явились для пятого Февраля у твоей матери и почему я не могу ихъ знать, потому что до сихъ пор вѣдь я ихъ не знаю?»¹⁰³

Борис Грінченко залишається щирим: «Не могу не признаться, что я въ эту минуту очень далеко и отъ ангельскаго терпенія, и отъ таковаго же незлобія»¹⁰⁴.

Наприкінці листа вдруге повторює, що написав і відіслав клопотання про відпустку Івану Яковичу Литвинову, місцевому інспектору. Повідомляє, що сьогодні ж удруге напише листа Іванові Зозулі та запросить його в Харків на вінчання.

Лист того ж дня до Івана Зозулі починається так: «Коханий Іване, через усяку чортобатьківщину, котру витворює Марусина мати, одружіння може бути 10го Лютого у п'ятницю. Будь ласків, напиши чи можеш ти бути? Іхати будемо 9го

⁹² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 26–27.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42239. Арк. 1.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid. Арк. 2.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁰² Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 26.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36469. Арк. 1.

¹⁰³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42238. Арк. 1.

¹⁰⁴ Ibid. Арк. 1 зв.

з додатковим поїздом. Ти розумієш, яку вагу має для мене твоя згода»¹⁰⁵.

Увечері 27 січня Борис пише до Марії вже втретє (*лист № 72*). Перший аркуш цього листа¹⁰⁶ — цитати їхнього листування, які викликали в дописувача найніжніші переживання.

Допис від **28 січня** містить Борисові переживання про те, що дата весілля ще не визначена, що звістка про відпустку ще не надійшла.

Аналізує номер «Ю. К.» від цього дня, зокрема й межі втручання в його допис: «Цензоръ, мабуть, прикорочав її: кінець, де я казав про діяльність наших непроханих кацапів і некацапів “охранителей”, одкинутий і сами “охранители” в корр. переинакшені на “просвѣтителей”. Тільки де-що з того, що я писав про українське слово, залишене. Значить вітер-москаль віє дуже. От дурний! Наче я досі цього не знав? Та воно знав, та тільки дурна надія...»¹⁰⁷

Ідеться про № 1068 «Южного края» від 27 січня, про що згадано в дописі про події 23 січня, адже саме тоді Борис Грінченко надіслав кореспонденцію.

Того ж дня Борис Грінченко отримує від коханої короткого листа¹⁰⁸ (*лист № 74*), у якому наречена сподівається, що відпустку Борисові таки дадуть; пише, що вмовлятиме матір на церковну церемонію 5 лютого, хоча розуміє: це малоімовірно. Цей час оцінює як найтяжчий у своєму житті.

29 січня з Олексіївки Борис пише листа (*лист № 75*) до Марії, у якому знову звертається до дати 5 лютого як дати одруження, висловлює в дописі образи, що йому не пояснюють, чому це не може статися саме 5 лютого, припускає, що може «ще мучитися аж до після Великодня»¹⁰⁹. Нагадує, що з датою треба визначитися, бо на весілля ще треба взяти відпустку. Розуміє, що в листуванні обговорювати це складно, тому «думав був учора поїхати у Богодухів, а сьогодні вернутися в Олексієвку. Це <...> думав зробити для того, щоб побалакати. Але рішив підождати твого листа»¹¹⁰. Як рішення пропонує одружуватися без присутності матері Марії.

30 січня Борис знову пише коханій, і знову мова в листі (*лист № 76*) йде переважно про дату одруження: «Коли-то твоя мати збереться сказати слово і вивести нас обох з тієї проклятої невідомости. <...> Ще одно дуже мене дивує. Твоя мати не згодилася, щоб одружіння було 8 Січня, доводячи, що треба те й се зробити, щоб ти, ідучи

в Олексієвку, мала де-які життєві придоби (удобства). Але чом-же досі вона нічого не робить? <...> Чи може знов скаже, що треба підождати, поки дядько продасть хутір? Так уже краще-б сказати, що треба одсунути одружіння ще років на п'ять»¹¹¹.

31 січня в цьому ж листі міститься допис: «Посилаю матері твій листа. Коли ти знайдеш це спроміжним, то віддай ёго їй; а ні — сама скажи те, що в листі написано. <...> Я твоїй матері даю обіцянку, що уповні зможу постачити тобі всі життєві придоби. А тобі скажу, що уповні цього зробити не зможу. Коли це для тебе не важить багато (а в цьому я певний: інакше й листа такого не писав-би до матері), то ти передасиш їй листа. У мене є 40 р. грошей, ще рублів 20 можу позичити. Справитця можна»¹¹².

Наостанок пише про запрошення Анастасії Віцман на весілля: «Мами не клич — згожуюсь з тобою»¹¹³.

31 січня в Олексіївці Борис Грінченко отримує лист від Михайла Комарова (псевдонім — М. Уманець), який у той час проживав в Умані й займався юридичною практикою та перебував у вирі українського культурного життя. Імовірно, цей лист є відповіддю на письмове звернення Бориса Грінченка до нього. З першої частини листа Борис більше дізнається про творчість і життя М. С. Кононенка. М. Комаров пише: «Кононенко я добре знаю; це молодий зовсім хлопець, мало письменний, бо справді тільки дві зими вчився у школі, але тепер він добре взявся за читання і можна сподіватися, що з ёго колись виробиться справжній поет. Він написав дуже багато, найбільше поеми або оповідання віршами, але все це писано тоді, коли він нічого ще не читав, окрім двох поем Шевченка та Котляревського. “Безщасне кохання” — найкраще, що я вибрав. <...> Я радив йому до того часу не писати, поки він не перечита добре всього Шевченка і найкращих російських поетів»¹¹⁴.

М. Комаров повідомляє, що Кононенко нині служить лакеєм у професора Університету Св. Володимира Шкляревського: така робота «нівечить чоловіка»¹¹⁵. Пише, що його знайомі в Києві збирають для хлопця гроші та підшуковують іншу роботу. Зазначає, що листи Кононенкові можна писати на університетську адресу професора Шкляревського.

Про себе М. Комаров повідомляє, що з Києва переїхав до Умані; про життя в Києві знає з листів знайомих. Ті пишуть, що цензура в Києві перекладів не пускає: «Краще, посилаючи до цензури,

¹⁰⁵ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 27.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40884. Арк. 1.

¹⁰⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42237.

¹⁰⁷ Ibid. Арк. 2.

¹⁰⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 26.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36468.

¹⁰⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42236. Арк. 1.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 30.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42235. Арк. 1.

¹¹² Ibid. Арк. 1 зв.

¹¹³ Ibid. Арк. 2.

¹¹⁴ Комаров М. Лист до Б. Грінченка. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 37528. Арк. 1 — 1 зв.

¹¹⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

не писати, що переклад, а вже, друкуючи, можна прибавити це»¹¹⁶. Інформує Бориса Грінченка про можливість читати західноукраїнські видання на теренах центральної України. «“Світ” з Галичини <...> в Києві трудно роздобути; про “Руську Раду” певно не знаю, а здається, що це з москофільськими думками»¹¹⁷. Відповідає, що з галицьких видань передплатує «Діло» і «Зорю», дає Борисові адреси цих видань, а разом із ними і свою точну адресу: «Умань (Київ. губ.). Нотаріусу М. Ф. Комарову. Буду дуже радий одписувати на всі Ваші запитання.

З шанобою до Вас М. Комаров»¹¹⁸.

Цього ж дня приходять черговий лист (*лист № 77*) від Марії, з якого Борис розуміє почуття коханої внаслідок активного листування останніми днями: «І в грудях, і в голові як у пеклі. Та хиба-ж може бути інакше після цих твоїх листів, в кожному слові котрих чується невтерпна мука. І в цьому винна я, тільки одна я. Знати це — печальна мука»¹¹⁹.

Борис читає нестерпні для себе рядки: «Мати просе одсунути одруження через ті прокляті гроші.

Посилаю маминого листа»¹²⁰.

Марія пише, що не проситиме приїхати на весілля Анастасію Віцман, бо їй і так важко далася зустріч у Богодухові.

З останнього абзацу цього листа стає зрозуміло, що Марії важко було писати Борисові цього листа про чергове відтермінування весілля. Дівчина розуміє, що повністю залежить у цьому питанні від своєї матері. «Серце, прости мене за це, але міні так тяжко стало од однієї думки, що я не маю права написати твоя. Колись може я спокують цей останній свій гріх, а тепер так як завжди скажу, що я твоя, твоя навіки, безповоротно й нероздільно»¹²¹. Висловлює готовність вінчатись без матері.

Борис одразу ж відповідає на лист від коханої. Починає (*лист № 78*) розмірковуваннями про те, чому Марія вагається написати «твоя». «Ти моя, а я твій, бо ми вже віддалися один одному — не тільки тоді у Богодухові, але ще раніше у Змієві»¹²².

Потім відходить від особистих питань: «Я не знаю, згожується, чи ні ти зо мною в тому, що з Кононенка, автора поеми “Нещасне кохання”, може вийти багато путнього. Я маю на це велику надію. Зараз одібрав звістку, що він в дуже поганому становищу: він служить у Києві лакеєм у професора Шкляревського. Треба вивести хлопця з такого становища. Міні здається от що: питаємо його, чи не згодиться він зробитися вчителем. <...> Хай він приїде до мене після Великодня.

<...> Тут за літо я приготую хлопця до екзамену, котрий він і здасть у Харькові»¹²³.

Проте питає поради щодо цієї ситуації ще в М. Комарова.

Намагається вирахувати матеріальний бік спільного життя після весілля: «Сьогодні я вилічив скільки у мене грошей — їх 45 р. Коли зможеш ти, то привезеш, а коли ні, то, міні здається, що поки обійдемося і з цим. <...> Як я вже казав, рублів 20 можна позичити тут у Олексіївці. А там 20–22 [лютого] одберемо гроші з управи. Здається, зможемо прожити»¹²⁴.

Повідомляє, що Павловського на вінчанні не буде; що за боярина буде тільки Іван Зозуля; що надії на відпустку на весілля немає.

Просить, імовірно, під впливом листа від М. Комарова нічого поки до цензури не одсилати.

Як постскриптом нагадує Марії взяти із собою свідоцтво, що вона не заміжня, та про необхідність надіслати заздалегідь особисті Маріїні речі до Олексіївки. Щодо весілля зазначає: «Про десяте я й не думаю навіть: я жду тільки п'ятого. До віку твій Борис»¹²⁵.

31 січня також починає писати листа другові Івану Зозулі. Перша частина цього листа — російською мовою. У ній ідеться про дату весілля: «Была одна здоровая надежда на 5^е Февр. Надежда сия теперь окончательно лопнула и я уступилъ поле битвы и согласился на 10^е Февраля»¹²⁶.

ЛЮТИЙ

1 лютого Борис Грінченко відчуває радість і полегшення від того, що отримав листа від коханої, та пише до неї у відповідь (*лист № 79*), постулюючи думку:

«Вперед гляжу я без боязни!

Еге, бо ми будемо вкупі. Для нас тепер не істніє перешкод, бо кохання зламало й зламає їх усі»¹²⁷.

Утішається тим, що Марія надіслала йому свою світлинку. «А тепер дивитимусь на твій портрет і думатиму: Це мое щастя і життя, це моя кахана і мій бог. Бог!»¹²⁸ Далі філософствує з цього приводу: «О ні — так не хочу: Бога треба боятися: начало премудрости есть страх, <...> а я тебе боятися не хочу», — і перепитує кохану: «А ти як думаєш?»¹²⁹

Повідомляє, що збирається запитати Анастасію Віцман щодо перекладу оповідання Толстого. Упевнено стверджує, що після одруження писатиме «по українськи життя святих, як напр. Варвара Великомучениці. І це певно»¹³⁰.

¹¹⁶ Ibid. Арк. 2 — 2 зв.

¹¹⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹¹⁸ Ibid. Арк. 2 зв.

¹¹⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 29.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36467. Арк. 1.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid. Арк. 1 зв.

¹²² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 31.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42234. Арк. 1.

¹²³ Ibid. Арк. 1 зв.

¹²⁴ Ibid. Арк. 2.

¹²⁵ Ibid. Арк. 2 зв.

¹²⁶ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 31.01–01.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40868. Арк. 1.

¹²⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 01.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42233. Арк. 1.

¹²⁸ Ibid. Арк. 1 зв. — 2.

¹²⁹ Ibid. Арк. 2.

¹³⁰ Ibid.

Цікаво і по-своєму етимологізує ім'я коханої: «Маруся = Руся = ся = я. Та ти й тепер Я, тільки свята й чиста»¹³¹.

Насамкінець пише, що «у Данила [ідеться про Данила Ткаченка. — *Т. В., Т. В.*] є дочка, имя же ей наречеш — Марія Даниловна», — та жартує: «Знаєш, коли я тебе найбільш кохаю? Як обідаю, бо певний, що ти не нагодуєш мене ніколи такою поганню, як моя экс-черничка. А що? Не эгоїст? Казуїст, эгоїст, статист — іще як?»¹³²

2 лютого Борис Грінченко пише записку Марії російською мовою, але прохання не сумувати висловлює українською. Лист¹³³ короткий (*лист № 80*) — це сповіщення про те, що розлоге й важливе повідомлення він надіслав сьогодні рекомендованим листом, а також нарікання на роботу пошти, адже газети Борис Грінченко в цей день теж не отримав.

3 лютого, знов нетерпляче очікуючи звісток про дату одруження, пише листа (*лист № 81*) коханій і попереджає: «Коли нічого не одберу й завтра, то 5^м буду у Богодухові»¹³⁴.

Але того ж дня Борис відвідав пошту та відібрав від Марії листа (*лист № 82*), яким його наречена повідомляє, що Борисів лист своїй матері передала, а також «балакала з матіррю про те, що робитимем тоді, як не буде одпуску. Вона сказала, що тоді я і вона поїдемо 10^м у Олексієвку і що звінчатися можна там. <...> Коли ти, серце, згожуєшся на те, щоб вінчатись в Олексієвці, то напиши коли з Харькова йдуть туди поїзди»¹³⁵.

Борис одразу ж, імовірно, у поштовому відділенні, коротко відповідає нареченій; цей лист (*лист № 83*) теж російською мовою, можливо, з метою безпеки: «Во что-бы то ни стало буду въ пятницу 10^м въ Харьковѣ. Тебя прошу написать сейчас-же, когда ты будешь в Харьковѣ — 9^м или 10, в какое время и гдѣ встрѣтимся»¹³⁶. Борис нагадує коханій узяти необхідні два документи (ймовірно, йдеться про «обыскъ брачный», у якому засвідчувалась відсутність перепон для шлюбу, і сповідний розпис, у якому фіксувалось відвідання сповіді), а також просить передати матері категоричне попередження: «Но если и 10^м не будетъ, то... Тогда буду дѣйствовать иначе»¹³⁷. Це один із небагатьох листів, який не завершується словами ніжності й цілунками. Разом із тим, поруч із датою є обіцянка «Завтра напишу».

¹³¹ Ibid.

¹³² Ibid. Арк. 2 зв.

¹³³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 02.02.1884. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42232.

¹³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03.02.1884. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42231. Арк. 1.

¹³⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 31.01.1884. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36466. Арк. 1.

¹³⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03.02.1884. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42230. Арк. 1.

¹³⁷ Ibid.

Увечері вдома пише ще одного, уже розлогого листа Марії (*лист № 84*), у якому повідомляє, що відпустка буде, і передає матері Марії свою незгоду на вінчання в Олексієвці. Категоричність тону передає звично підкресленням: «А на вінчання в Олексієвці, коли тільки буде одпуск, я не згоджуюсь. А от чи не схочете звінчатися у Таранівці [селище, де живе й учительює спільний друг молодят Іван Зозуля. — *Т. В., Т. В.*] — там гарно».

Знову звертається до коханої з питанням, яке «призабулось» у передвесільних турботах: «Але чом ти досі не скажеш міні, в чому той гріх превеликий? Я це тим питаюся, що певний, що ти не мучилася-б так, як-би розказала. Ну, а не хочеш розказувати — як хочеш; тільки-ж кажу, казав і казатиму: щоб-б там не було — однаково: завжди ти для мене чиста й свята, завжди ти мое ясне сонечко»¹³⁸.

З певним переживанням дописує про не особисту новину: «Словниця української мови уже скінчена у Києві; тепер академія повинна розглянути її і присудити чи не присудити Костомарівську премію в 4000 карб. Побачимо. Ті-ж сами працівники, що споружали словницю мови захожуютьця споружати исторично-географичну словницю»¹³⁹. Ідеться про лексикографічну розвідку, що над нею працювали члени Київської громади. В Інституті рукопису НБУВ (Ф. I. Од. зб. 34404) зберігаються «Лексичні матеріали, зібрані з народних уст. Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Херсонщина, 1880, 1881, 1882, 1883–1901», усього близько 900 слів. Там же зберігаються «Слова з харківського та Зміївського повіту. Записані роки 1880–1882», усього 638 слів (Ф. I. Од. зб. 34437).

Уточнює в Марії, чи повідомляв її, що «одібрав од СІПб комітету письменства книжки для народу <...> на п'ять рублів і всі попродав, окрім двох — на 40 коп. Одішлю після 10^м гроші і знов випишу»¹⁴⁰. Мав намір «взятися за Варвару Великомученицю», але намір не втілювався, бо «цілий вечір просидів у К-ва», адже «вже давно, тижнів з півтора у великих ладах з ім і вже тричі у ёго був»¹⁴¹. Ідеться про місцевого чиновника від освіти Копйова.

Уночі, дописуючи лист, формулює коханій кілька конкретних запитань, на які просить докладно і швидко відповісти:

«1) Коли ти приїдеш у Харків. (Я радив-би приїхати 9^м, щоб усе зробити, а 10^м вінчатися. Я можу бути 9^м з уранішнім поїздом у 7 годин і стріну тебе на вокзалі)

2) У скільки годин ти будеш у Харкові?

3) Де я тебе стріну?»¹⁴²

¹³⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03.02.1884. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42229. Арк. 1.

¹³⁹ Ibid. Арк. 1 — 1 зв.

¹⁴⁰ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid.

Оскільки немає певності, що Іван Зозуля зможе бути присутнім на весіллі, Борис уважає, що Марії доведеться «привезти Андр. Андр. та твій брат ще буде»¹⁴³.

4 лютого лист (*лист № 85*) до Марії Борис пише так, ніби веде діалог із її фотопортретом, адже слід формально дотримати слова і не писати листів, допоки не отримає відповіді: «Передо мною стоїть портрет, я балакаю до ёго. Тільки одно не гарно: хоч скільки до ёго балакай, а він а ні одного слова не одмовляє»¹⁴⁴. З особливим нетерпінням чекає 10 лютого, бо з того дня «знов заговорять і поцілують вустоньки; знов зазоріють в душу добрі оченята; знов пригорнуть до палкого коханого серця малі рученята. Знов, знов це усе буде і буде навіки!»¹⁴⁵

Радіє, що «тільки п'ять днів зосталось до того дня, до того великого для нас дня! Отой день буде днем, з котрого почнетця наше нове життя»¹⁴⁶. Борис Грінченко висловлює припущення, що воно буде гарним і щасливим, адже їхнє щастя вже визначене — це кохання і праця для рідного краю. Тому й підуть вони «стежкою вузенькою, непробитою, терном покритою»¹⁴⁷.

Борис Грінченко глибоко і з огляду на свою життєву позицію та досвід розмірковує над однією філософською проблемою:

«Єсть одна идея. З самого початку чоловіцтва вона з'явилася, бо укупі з чоловіцтвом народилася.

І були поміж людей звірячі хижацькі звичаї, коли люде ще мало були людьми, коли брат на брата, як звір на звіра, кидався за шматок м'яса.

І минули ці години; люде більш вже стали до людей підхожими. Але все-ж брат на брата встає і душить, і давить брата, і право дужого за право правди вважається. Хижацькі ватажки диких зграй ведуть ці зграї людей на розбішацтво, на захоплення силою в на всьому світові широкому панує це право дужого.

<...>

І що-ж? Усе це була, а та велика єдина идея жила і живе. І звірство, і хижацтво, і деспотизм, і розпусту і вклонення тельцеві золотому, — усе перебула вона і зосталась чистою і великою. І ще більш сили вона набирає. І прийде час, коли новим світом свіне, коли нові години настануть, коли идея ця до щастя чоловіцтво доведе.

Ця довечна идея — кохання.

І як-би усі люде стали так кохати людей, як кохало їх велике Христове серце, то не було-б сліз і риданнів на світі і людське горе не панувало-б на ёму, не розливалось-би широким морем»¹⁴⁸.

У своїх міркуваннях Борис Грінченко описує той шлях, який мають пройти люди, щоб переконатись у коханні як сенсові життя. Борня, сповнена мук, муки серця та розвінчання кумирів приведуть людей до усвідомлення, що «хто не кохав усього світа, хто ніколи не знав кохання, то той і не жив, той і не знав життя. І може тоді з світа зникне слово жити і буде тільки слово любити.

Я вірю в це»¹⁴⁹.

У неділю **5 лютого**, продовжуючи писати цю епістолу, перепитує Марію: «У якій ти церкві у Харківці думаєш вінчатися? Напиши про це». І знову перепитує: «А може-б у Таранівці звінчалися?»¹⁵⁰

А відправивши листа, одразу ж береться писати коханій наступного (*лист № 86*). Молодий чоловік турбується, як живеється коханій останні дні вдома перед весіллям: «Нічого не пишеш про своє життя. З цього я бачу, що тобі вже мабуть зовсім і дихнуть вільно не можна дома»¹⁵¹.

Детальніше, ніж у листі від 3 лютого, описує свої стосунки з Копйовим, радіє, що «тепер діло йде гарно», бо «таки насточортіло гризтиса з ім»¹⁵², але через це місцевий шкільний священник Павловський супитьсь.

«Сьогодні я сказав, що попи не вміють ні одної книжки до пуття для народа написати; він так спанув і почав боронити попів. З чого налізло на ёго — не розумію. Оце пішов сердитий — брик напав. Я регочусь, бо їй-бо не можна без сміху дивитись, як з одного боку Копьевъ силкується робити, а з другого Павловський не знає чого супитця. Кумедніше цього не може бути нічого. Але, як правду мовити, то в Павловського теж єсть один невеличкий негарний звичай: у всіх школьних справах загортати жар чужими руками. <...> Ну, а міні з такого становища речі ніякої шкоди нема: Копьевъ де-що почав робити, Павловський як не робив, так і не робить нічого, та й не мішає за те. І виходить користь і для мене особисто, і для школи»¹⁵³.

Повідомляє, що Робінзона ще не закінчив перекладати українською мовою, але зшитки рукописів повиправляв.

6 лютого в тому ж листі інформує Марію: «Од інспектора одібрав одпуск. Приїду у Харків у 11 годин вечора 9го Лютого»¹⁵⁴. Перепитує: «Чи не краще-б вислати тобі свої два документи раніше в Олексівку, щоб я до твого приїзду 10го вже зладнав з попом? В якій церкві?»¹⁵⁵

Цього ж дня, надіславши попереднього листа нареченій, починає писати до неї знову (*лист*

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладилюї. 04–05.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42228. Арк. 1.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁴⁹ Ibid. Арк. 2.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладилюї. 05–06.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42227. Арк. 1.

¹⁵² Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁵³ Ibid. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁵⁴ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁵⁵ Ibid.

№ 87). Лист короткий, писаний російською мовою, ймовірно, знову на пошті. У ньому йдеться про бажання прибути до Харкова 9 лютого ранковим потягом о 7:02, але якщо обставини завадять, то обіцяє приїхати вечірнім потягом об 11. Наприкінці Борис додає жартівливі звертання до коханої: «Писать больше некогда, а по сему и на основании всего вышеизложенного имѣю честь быть. Милостливая Государыня, Вашимъ покорнѣйшимъ слугою».

Глубоко уважающій Васъ,
Готовый къ услугамъ
Денно и ночью
Секретарь пед.совѣта Б. Гринченко»¹⁵⁶.

Так само коротко й у той самий день пише Борис Гринченко Іванові Зозулі. У листі просить друга зустрітися з ним 9 лютого ввечері на вокзалі: «Друже мій, приходи, бо їй-бо-ж без тебе може погано вийти, як що не буде кого. Та й побалакати треба»¹⁵⁷.

Того ж дня Борис Гринченко в Олексіївці на пошті отримує два листи — від Марії та від Анастасії Віцман.

Марія повідомляє (цей лист також пронумерований як № 87, імовірно тому, що і Борис, і Марія писали свої листи в один і той самий день), що до Харкова збирається з матір'ю в четвер уранці перед весіллям, тобто 8 лютого; «остановимся у Дольна на Рыбной улицѣ»¹⁵⁸.

З листа від Анастасії Віцман Борис дізнається, як подруга радітиме їхньому з Марією щастю, хоча й на весіллі не буде. «Хотілось-бы мені, та ще як хотілося бути з вами і своїми очима бачити ваше щастя, та ні, зовсім неможна, бо грошей чорт-ма, цілий тиждень сижу без їх»¹⁵⁹.

Також дізнається, що надійшов лист від Данила Ткаченка, у якому він обґрунтовує, «що краще видати книжку для народу, ніж твої [тобто Борисові. — Т. В., Т. В.] вірші»¹⁶⁰.

Анастасія повідомляє, що готова швидко допрацювати дитячу читанку — вона переписує начисто праці Б. Гринченка: так друзі робили копії своїх рукописів, щоб після відправки до цензури завжди залишалась копія первопису.

7 лютого Борис Гринченко отримує листа від Марії (лист № 88). У ньому міститься повідомлення, що кохана прибуде в Харків 9 лютого вранішнім поїздом о 10 годині, а також про те, що їй у Харкові ще треба щось придбати. Також дівчина коментує свій фотопортрет: «Та й кумедна я на ёму. Коли-б не знала, що це з мене знято, то не пізнала-б»¹⁶¹.

Борис одразу ж відповідає нареченій (лист № 89) російською мовою. Відповідь містить повідомлення, що він прибуде до Харкова в четвер перед весіллям, радість від того, що до зустрічі з коханою залишилось два дні, сподівання на зустріч із нею 9 лютого вранці та застереження: «Если ты не приѣдешь въ этотъ день, то я, кажется, способенъ отправиться въ Богодуховъ за разъясненіемъ»¹⁶².

10 лютого — день щастя! Борис Гринченко укладає шлюб із Марією Гладиліною. Вінчання відбулось у Харкові.

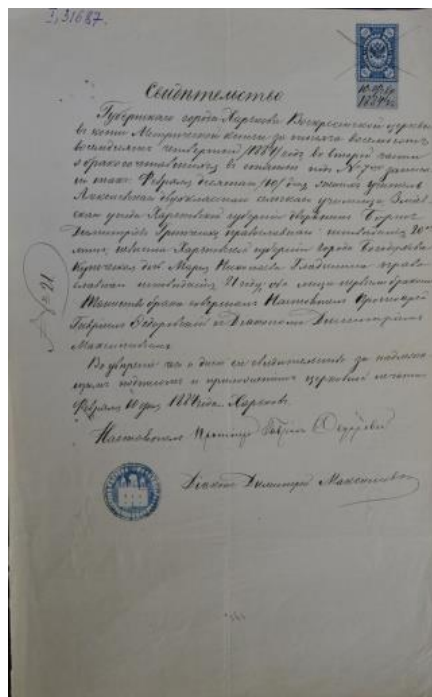
11 лютого в Олексіївці Борис отримує кілька листів. Насамперед це лист Марії Гладиліної (лист № 90), написаний ще 7 лютого, у якому наречена пише: «Укупі з цим листом посилаю квиток на багаж, котрий сьогодні одіслала. Документів не посилаю, бо раніш тебе буду в Харкові, але я не знаю про які два документа ти балакаєш? У мене есть одне свідѣтельство от попа і він сказав, що більше ніяких документів не треба».

<...>

В якій церкві вінчатися? Та я ж ніякої церкви там не знаю. Ну та про це балакати нічого, яку небудь знайдемо»¹⁶³.

Відповідає й на Борисове запитання: «Ти дивиуєшся чому я не пишу про свое життя, але щож я писатиму? Хиба-ж я живу? <...> Знаєш, я шию, балакаю, сміюся, співаю, але іноді самій здається, що це не я, а хтось инчий, неначе з мене одні роблять дві...»¹⁶⁴

Ще були два листи з Чупахівки від Анастасії Віцман. У першому, від 5 лютого, товаришка повідомляє, що на одруження не приїде, бо «грошей чорт-ма», «неможна школи покінуть», «і од того, що нехочу піддавати вас під образи з боку

¹⁵⁶ Гринченко Б. Лист до М. Гладиліної. 06.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42226. Арк. 2 зв.

¹⁵⁷ Гринченко Б. Лист до І. Зозулі. 06.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 40870. Арк. 1.

¹⁵⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Гринченка. 06.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36465. Арк. 1.

¹⁵⁹ Віцман А. Лист до Б. Гринченка. 02.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 35907. Арк. 1 зв.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Гладиліна М. Лист до Б. Гринченка. 05.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36464. Арк. 1.

¹⁶² Гринченко Б. Лист до М. Гладиліної. 07.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42225. Арк. 2.

¹⁶³ Гладиліна М. Лист до Б. Гринченка. 05.02.1884. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36463. Арк. 1.

¹⁶⁴ Ibid.

М[аріїної]: матері — для мене-ж ці образи не страшні»¹⁶⁵, — дівчина розуміла, що її зачіску люди старосвітських переконань можуть сприйняти із засудженням.

Також із листа Борис Грінченко дізнається про особливості роботи Анастасії в школі, про те, як школярі відвідують заняття. Водночас дописувачка просить Бориса не питати про іншу роботу — про переписування Борисових рукописів, бо «сором і сказати, бо їй-бо нічого нероблю, як випущу з школи, то й хожу з кутка в куток виміряю хату, або лежу, іноді в ночі просижу з третїї години нічого нероблячи в якомусь стовбняці — (созерцанню предана). От моя вся й робота! Ну все-ж таки коли не коли перепису сторони з дві або три з Читанки»¹⁶⁶.

З цього ж листа Борис дізнається, що до Любові Віцман (Любові Немчинової, яка вчителювала в с. Червлене Лебединського повіту і за результати своєї праці отримала заохочення) у школу приїхав із перевіркою Уваров, місцевий інспектор. «Уваров розхвалив її школу на всі боки, каже, що найкраща во всьому Лебед[инському]: повіті і представив її к подвійній нагороді»¹⁶⁷.

Припускає, що вінчання Бориса і Марії вже відбулось, а тому «вже вдвох з Марусею будете розбїрать мій лист»¹⁶⁸.

Другий лист Анастасія Віцман написала 10 лютого, він адресований Борисові та Марії і є привітанням друзям до весілля: «Бажаю вам мої любі, дорогі, щастя, здоров'я і всього всего, чого стоять таки гарні як ви. Обнімаю вас і цілую дуже, дуже.

Ваш друг і матір Настя.

Знайте, що я сама щаслива сьгодні людина на світі»¹⁶⁹.

15 лютого Борис Грінченко пише листа Іванові Зозулі та починає його з перепрошень до товариша, адже довго не писав, бо облаштовував побут із Марусею.

Далі звертається до друга: «Ти читав Віриного листа [Віра Батоврина. — *Т. В., Т. В.*], але я не міг тобі багато де чого сказати про це діло. Тим то просто прошу тебе писати до нас поки на великор[осійській] мові»¹⁷⁰. Перепитує: «Чи не можна буде тобі, щоб одмова на лист, котрий я пошлю до редакції “Зорі” прийшла на твое ймення?»¹⁷¹

20 лютого в Олексіївку Борисові надходить наступний лист від Анастасії Віцман, у якому подруга «сварить» його, що не написав про весілля, але повідомляє, що довідалась усе від Івана

Зозулі, який був у молодят свідком на вінчанні: «Іван спасибі ему пише і про ваше вінчання, і про те як ви були, як стояли, скільки взяв піп і все все. За те любі, що гарно стояли, тако і подоба християнину, і те знаю, що Маруся стояла з червоними щоками і “дуже була гарна”»¹⁷².

До цього листа Анастасія додає рукописи і зауважує: «Як що нетак, то я в друге перепису»¹⁷³.

Пише й про подарунки до весілля: «Хустку теж посилаю, прости що така погана. Марусі оддай цей кошелек, скажи хай збира в ёго гроші»¹⁷⁴.

Обіцяє Борисові завтра з міста вислати «Матвія» разом з іншими книгами.

Із жартом переповідає, як про неї знов згадав молодий студент і написав кумедного листа. Передає вітання Павловському. Дякує Марусі за фотопортрет.

Просить Бориса: «Переложі для мене ці ст: Некрасова, як що в тебе буде свободна година, дуже, дуже дякуватиму»¹⁷⁵.

22 лютого Борис Грінченко отримує наступного листа з Лебедин від Анастасії Віцман, у якому міститься подяка Борисові та Марії за листівку з Харкова 10 лютого, що її молодята написали одразу після вінчання.

Повідомляє, що нині перебуває вдома разом із сестрою Любкою, що основне їхнє заняття — днями читати. А ще вони уважно роздивляються Маріїн фотопортрет, що недавно надійшов із листом. Пише, що Любка передала їм як весільний подарунок 10 карбованців, але Анастасія вибачається перед друзями, що «взяла ці гроши, бо мені нічим було жити, а як тільки будуть у мене так і пришлю. <...> Обіща [Любка], як получе наградні, то ще дасть. Вона тебе гарно просе прислати їй ще що небудь переписувати, — боїтьця, що ти більше несхочеш прислати, тим, що цей раз написала погано»¹⁷⁶.

Анастасії кортить побачити їхній із Марією спільний побут: «Боже, хоч би одним оком подивитися на ваше життя! Так хочетця, так хочетця»¹⁷⁷.

Того ж таки 22 лютого Борис Грінченко отримує листа (*лист № 2*, це листування також нумероване) від М. Комарова, з якого розуміє, що висловив правильне бажання щодо молодого українського автора М. Кононенка: «Про Кононенка справді треба дбати усім, хто шанує рідну мову. <...> Ваша думка, щоб зробити з ёго народ. вчителя — дуже добра, але про це треба побалакати з ним самим»¹⁷⁸. Дописувач обіцяє поговорити з Кононе-

¹⁶⁵ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 05.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35908. Арк. 1.

¹⁶⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁶⁷ Ibid. Арк. 2.

¹⁶⁸ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁶⁹ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 10.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35909. Арк. 1.

¹⁷⁰ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 15.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40880. Арк. 1.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 14.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35910. Арк. 1.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid. Арк. 2.

¹⁷⁶ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 17.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35911. Арк. 2 — 2 зв.

¹⁷⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁷⁸ Комаров М. Лист до Б. Грінченка. [без дати]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 37527. Арк. 1.

нком на Великдень і повідомити про результат Борисові.

У листі міститься й порада Грінченкові надсилати «Робінзона» в цензуру, «та тільки радив-би Вам переіменити заголовок и слати од кого иншого, бо як догадаються, що це теж саме та тільки перероблене, то знов не пустять. Тільки лишть у себе другий примірник, щоб не пропала робота»¹⁷⁹. М. Комаров намагається метафорично пояснити, чому Борис має діяти саме так: «Бо чутка є, що з півночі знову хмари насуваються на нашу бідолашну Україну», — згадує, що полегшення «було з 1881 до половини 1883 року»¹⁸⁰.

«Про історію України нічого й думати; все-що хоч трохи нагадає народові про його колишню долю та ще й на його мові — то все це у нас не цензурне. Я двічі посилав біографію Шевченка и двічі міні вертали через те именно, що переказуючи про историчні поеми Шевченка, як от: Тарасова ніч, Гайдамаки то що, я коротенько розказував про те, що колись діялось на Україні. А то ще була така кумедна оказія: один писав оповідання «про чуму рогатої худоби», де й про історію чуми, як вона зайшла на Україну, було оповідано. Цензура не пустила через те, що, як дословно було в бомазі, <...> “автор неумѣстно касается прошлого Малороссии”»¹⁸¹.

Радить Борисові працювати й далі, бо сподівається кращих часів, «аби було що друкувати, а я Вам знайду місце»¹⁸². Просить повідомити про результат із «Робінзоном» «або ще краще присилайте рукопис и напишіть про Ваші умови»¹⁸³. Переповідає власний досвід цензурування своїх праць: «Я давно написав “Про Богд[ана]. Хмельн[ицького].” и ще торік в ноябрі послав до цензури, але й досі ніякої чутки немає; певно не пустять, хоч писано воно зовсім цензурно и навіть прихильно до Москви. Коли получу звістку, тоді напишу Вам»¹⁸⁴.

23 лютого Борис Грінченко отримує листа¹⁸⁵ від Марії (лист № 91) з Богодухова. Марія поїхала додому через те, що важко захворіла матір. Лист же містить коротке повідомлення, що Борисова дружина поки затримується, не повертається, бо матері не стає краще.

24 лютого Борис отримує з Богодухова ще одного листа¹⁸⁶ (лист № 92) від дружини, у якому вона знову пише, що не приїде зараз, що самопочуття матері не стало кращим, а планує повертатись у неділю.

Того ж дня в Олексіївці пише лист-відповідь (лист № 93) Марії в Богодухів, що хотів їхати до неї, «але прийшла звістка, що незабаром будуть у нас діректор з Литвиновим і я зоставсь»¹⁸⁷.

З листа розуміємо, як Борис Грінченко сумує за коханою. «Міні здається того, що мене нарізно вже нема: я живу тобою і коли ти не коло мене, то й моєї сили мого всього життя зо мною нема»¹⁸⁸.

Повідомляє, що без неї надіслав відповідь на лист Анастасії Віцман. Переповідає зміст повідомлення від М. Комарова, бо це йому надто важливо. Переказує пораду М. Комарова писати до Д. Мордовця на адресу редакції «Вѣстника Европы». Обіцяє до Маріїно повернення закінчити роботу над «Робінзоном» (лише два розділи залишилось).

Наприкінці знову з невимовною тугою пише, що без дружини не хочеться йому ні їсти, ні спати, ще й до школи нині не ходить, бо учениця говіє, тож вдома йому надто печально: «Міні якось не хочеться самому спати на тому ліжку, де спали ми з тобою у двох. Сю ніч я хотів вже лягти долі. Але долі так свистіло — вітер так і гуляв, — що я побоявся: не холода, а того, що можу занедужати, бо долі дуже вже холодно було. А тоді-б я не міг до тебе на вокзал виїхати. Сьогодні думаю на ступках коло стіни примоститися, бо там я не можу спати. Коло себе на столі кладу твою кофточку і все цілую. Коли я цілую її, міні здається, що я чую дихання твоїх грудей. Міні це любо»¹⁸⁹.

27 лютого в Олексіївці Борис Грінченко з отриманого від Марії з Богодухова листа¹⁹⁰ (лист № 94) знову розуміє, що дружина не приїде, хоч уже й неділя. Марія залишається біля матері до понеділка або й вівторка.

Пише, що плакала, читаючи попереднього сумного листа від коханого, а також, що цей лист її неабияк налякав, зокрема історією про спання на підлозі чи стільцях, тож просить Бориса спати в ліжку.

БЕРЕЗЕНЬ

3 березня в Олексіївці Борис отримує від Анастасії Віцман кілька листів. Перший, від 26 лютого, адресований йому й Марії одночасно, у ньому йдеться насамперед про перекладацьку роботу: «Ви радієте тому, що я почала переклад! не радійте, бо мабуть він нікуди не здатний, дарма що легкою мовою написаний, а вже багато незнайомих слів (в словниці багато немає). Злість бере на свою нездатність»¹⁹¹.

¹⁷⁹ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁸⁰ Ibid. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁸¹ Ibid. Арк. 2.

¹⁸² Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Грінченко М. Лист до Б. Грінченка. 22.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36462.

¹⁸⁶ Грінченко М. Лист до Б. Грінченка. 22.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36461.

¹⁸⁷ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 24.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42224. Арк. 1.

¹⁸⁸ Ibid. Арк. 1 — 1 зв.

¹⁸⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁹⁰ Грінченко М. Лист до Б. Грінченка. 26.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36460.

¹⁹¹ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 26.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35912. Арк. 1.

Також переповідає лист від Данила Ткаченка, який «нічого ще не зробив і нічого не зробиє при сущих злиднях»¹⁹², тобто, як і вона, перебуває в суцільному безгрошів'ї.

Другий, написаний уже 28 лютого, містить враження Анастасії від читанки Бориса Грінченка: «Вона мені дуже сподобалась, окрім однієї ст: Щоголева, котрої-б краще помистити у 2-ї часті»¹⁹³. З листа Борис довідується, що читанка сподобалась і школярам — «по двічі й тричі заставляли мене читати ім; більше всего ім сподобалося “Два морози” — багато було сміху»¹⁹⁴. Йдеться про віршовану народну казку «Два морози».

Анастасія пише, що хотіла б почитати Некрасова в Борисовому перекладі.

Радить Борисові не давати перекладів Любці (Любові Віцман): «Перекладати вона тепер ще незуміє, хай перше навчитця хоч трохи української мови, бо вона знає менше мого»¹⁹⁵. Просить друга: «Пришли мені ще яку небудь легеньку книжечку для перекладу, а цей переклад я сьогодні скінчу, пришлю його вкупі з книжками»¹⁹⁶.

9 березня Борис Грінченко пише листа Іванові Зозулі російською мовою. Угорі біля дати міститься приписка: «Данило просить прислати йому Бурлачку и Повѣсти Левицького»¹⁹⁷. Також варто зазначити, що Борис Грінченко все частіше звертається до друзів із проханням листуватись російською мовою.

У цьому листі Борис повідомляє, що «тепер, кажется, въ скоромъ времени меня переведутъ (я не говорю: я перевожусь) изъ Алексѣвки, а прїѣхать я къ тебе не могу, а увидеться нужно. <...> Другое вотъ что: вѣдь ты снялся и послалъ Настѣ карточку, — неужели же ты не могъ послать и намъ!

Повторяю еще разъ, что необходимо тебя видѣть. Жду подъ воскресенье 18 Марта»¹⁹⁸.

На звороті — приписка-привітання до друга від Марії Грінченкової.

Цього ж дня Борис отримує листа від Любові Віцман із с. Червленого. Колега по вчительській праці дякує Борисові за книжки, але водночас переживає, чи добре вона пише українською: «Схотілося міні Вам написати по українські, та то горе невмію зовсім; знаю добре, що помілок стільки, що й не перелічить, може як буду більше читати книжок, писатиму рідною мовою, то трохи й привчусь»¹⁹⁹.

Звертається до Бориса як сестра Анастасія Віцман, уважаючи його найкращим другом своєї

сестри, та висловлює побоювання через її надто хворобливий вигляд — «може Ви з'ямуєте її заставить більш берегти свое здоровье»²⁰⁰.

Перепитує в Бориса й про свою роботу з переписування рукописів: «А що згодився Матвій, котрого я переписувала, то може Ви будете такі добрі, пришлете ще що переписувати»²⁰¹.

Просить передати привіт Марусі.

10 березня Борис отримує листа²⁰², адресованого йому та Марії, від Анастасії Віцман із Чупахівки. У листі вона зізнається друзям: справді почувається не дуже добре, і ситуація ускладнюється ще й тим, що їй нині ніхто не пише, а звеселяють лише листи від Івана Зозулі.

15 березня в Олексіївці Марія Грінченко, уповноважена своїм чоловіком Борисом, пише листа Данилові Ткаченку: «Пожалуйста не удивляйтесь ибо сегодня я, такъ сказать, въ новомъ чинѣ: домашнего секретаря. Борисъ занимается и значить ему некогда, а письмо непременно нужно написать, вотъ онъ и поручилъ мнѣ. Пожалуйста пришлите какъ можно скорѣе заказнымъ довѣренность черновую которой прилагаю. Деньги придется взять на Святкахъ во первыхъ потому, что предположенное къ изданію можетъ быть скоро получено, и во вторыхъ — Бориса какъ говорятъ переведутъ и скоро, и кто знаетъ какіе тогда могутъ быть пути сообщенія. Мѣсто для имени предъявителя оставляется потому, что не извѣстно кто изъ насъ будетъ въ Харьковѣ. Отвѣтъ на ваше письмо посланъ. Женѣ кланяемся, дочку цѣлуемъ. Пожалуйста пишите письма по русски.

М. Г.»²⁰³

16 березня Борис Грінченко в Олексіївці отримує листа із Санкт-Петербурга від українського письменника Данила Лукича Мордовця. Лист (лист № 1) стосується тексту перекладу його роману «Сагайдачний», що над ним працювала Марія, а редагував текст перекладу він, і дозволу надрукувати переклад в українському виданні.

«Я очень Вамъ благодаренъ, что Вы приняли на себя труды переведить моего «Сагайдачного» на его родную мову. <...> Вамъ предстояло не мало трудностей въ передачѣ нѣкоторыхъ моихъ поворотов — не разговорныхъ конечно. Боюсь, чтобы въ этой передачѣ не вышло дѣланности, буквального перевода. Это замѣтилъ и Н. И. Костомаровъ, которому я показывалъ Ваше письмо. Онъ справедливо замечилъ, по поводу одной фразы въ Вашемъ письме — “обертаюсь до вас с проханню дозволити мыны надрукувати” и т. д. —

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 28.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35913. Арк. 1.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Ibid. Арк. 2.

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 09.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40879. Арк. 1.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Віцман Л. Лист до Б. Грінченка. 03.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35942. Арк. 1 зв.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid. Арк. 2 зв.

²⁰² Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 06.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35914.

²⁰³ Грінченко М. Лист до Д. Ткаченка. 15.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41138. Арк. 1.

ибо это буквальный переводъ “московського” — “обращаюсь къ вамъ съ просьбой” и т. д. Нашъ хохолъ николи “не обертается” ни до кого, а каже якось инше. Боюсь, чтобъ земляки и москали не сказали мнѣ прочитавъ Вашъ “переклад”: “бачъ! Изъ вашего ж хвостика та вамъ же й карлючку загнув отой Грінченко!”

И такъ же прошу Васъ, чтобъ переводъ былъ напечатанъ съ Вашимъ именемъ: “переложив” такой-то, — вообще чтобъ видно было, что не я самъ это печатаю, а другое лицо. Иначе я подвергнусь подозрѣнію со стороны цензуры. А она меня и такъ не терпитъ»²⁰⁴.

В останні дні березня Борисові Грінченку надходить лист із Лебедина, який написала Анастасія Віцман 28 березня. Лист російською мовою. Угорі аркуша біля дати міститься приписка: «В Лебедин пишите заказным письмом, а то там письма пропадают»²⁰⁵.

Борис із листа дізнається, що Анастасія дещо дивується його листуванню російською мовою: «Получив от вас пред. письмо написанное по рус. я была очень удивлена, но зная, что это сдѣлано по какой либо причинѣ, я отвѣтила также. Чортбы побрал всѣх Алек: любознательныхъ!»²⁰⁶

Перепитує Бориса щодо особливостей правопису при роботі з рукописами: «Ты Борис написал, что надо переписывать “кулішівкою” т: е: без ы, но с ъ, а теперь говориш что и без ъ. Пропала вся моя работа, а осталось только листа два переписать — сожгу в печкѣ и начну снова, — не жди ранее праздников, неуспѣю, так-как теперь мнѣ много работы»²⁰⁷.

Щодо здоров'я, адже друзі турбуються, запевняє, що «совсѣмъ здорова и весела»²⁰⁸.

Сподівається, що всі зустрінуться влітку і проведуть час разом: «Авось-таки лѣтом пожием в Черленом у Любаши»²⁰⁹.

Повідомляє, що отримала від Любові Віцман «Историческіе пѣсни» (ідеться про зібрання В. Антоновича та М. Драгоманова 1874 р.): «Посылаю их вам, у меня теперь остается ваша книга имен: Шашковича (Я уже прочитала. Но хочу дать Любе). Читаю теперь Макалея — очень увлеклась. Иван прислал “Чорна рада”, тоже читаю»²¹⁰. Ідеться про твори британського історика й політика Томаса Маколея, зібрання творів якого було надруковане в 1860-х роках.

Літопис надійшов до редколегії 20.04.2025

²⁰⁴ Мордовець Д. Лист до Б. Грінченка. 13.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 38790. Арк. 1.

²⁰⁵ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 28.03.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35915. Арк. 1.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Ibid. Арк. 1 зв.

²⁰⁹ Ibid. Арк. 2.

²¹⁰ Ibid. Арк. 2 зв.